

DOI: 10.20535/2522-1078.2024.1(15).301476

УДК 316.772.5:004.738.5](043.2)

Надходження до редакції: 19.03.2024

Прийняття до друку: 03.04.2024

Котова М. В.

д-р наук із соц. комунікацій, проф. кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Інституту гуманітарних та соціальних наук, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна, mariia.v.kotova@lpnu.ua

ORCID: 0000-0002-4115-3690

Kotova M.

Doctor of Social Communications, Professor at the Department of Social Communications and Informational Activities, Humanities and Social Sciences Institute of the Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine, mariia.v.kotova@lpnu.ua

ORCID: 0000-0002-4115-3690

АНАЛІЗ ЧУТОК ЯК ІНСТРУМЕНТУ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

ANALYSIS OF RUMORS AS A TOOL OF SOCIAL COMMUNICATIONS IN THE HISTORICAL CONTEXT

Стаття присвячена аналізу соціальнокомунікаційного аспекту чуток у контексті української історії, зокрема — їхньої ролі в суспільних рухах від кінця XIX до початку XX століття. Стаття містить комплексний аналіз ролі чуток як чинника у суспільних рухах в Україні, особливо зосереджуючись на їх історичному значенні. Через мультидисциплінарну призму, що інтегрує інструментарій з філології, політології, соціології та історії, досліджено, як чутки правили ключовими інструментами неформальної комунікації, суттєво впливаючи на соціальну, політичну та етнічну динаміку в різні періоди української історії.

Такі методи, як системний аналіз, аналіз контенту та аналіз дискурсу, використовуються нами для розуміння багатогранної природи чуток та їхнього впливу на соціальні комунікації і взаємодію між культурами. Результати дослідження показують, що за браком офіційних каналів комунікації, особливо серед неписьменних селян, чутки правлять ефективним інструментом формування громадської думки, мобілізації масових рухів і навіть провокування міжетнічних конфліктів, як це сталося під час антиєврейських погромів 1905 р. Стаття також розглядає приклади використання чуток різними політичними та соціальними структурами для досягнення своїх цілей, чим увиразнює двоїсту здатність поголосів як об'єднувати, так і роз'єднувати громади, що стає очевидним з їхнього впливу на суспільні рухи і взаємини між етнічними групами.

Крім того, дослідження підкреслює важливість урахування аспектів соціальної комунікації чуток задля підвищення обізнаності про їх потенційний вплив на соціокультурну та політичну динаміку. Це засвідчує потребу в майбутніх дослідженнях, які порівнюватимуть історичне використання чуток з їх роллю в сучасному суспільстві, особливо актуалізованою за інформаційного суспільства та нині нестабільного, невизначеного, складного та неоднозначного світу (VUCA). Відтак це дослідження придасться надалі для розуміння динаміки суспільства, формування громадянської свідомості та побудови стабільних відносин у сучасному світі.

Ключові слова: чулки, соціальні комунікації, неформальні комунікації, історія, психологія, етнічні конфлікти, суспільна думка, соціокультурна динаміка.

The article is devoted to the analysis of the social communication aspect of rumors in the context of Ukrainian history, in particular their role in social movements in the period from the end of the 19th to the beginning of the 20th century. The article contains a comprehensive analysis of the role of rumors in social movements in Ukraine, especially focusing on their historical significance from the end of the 19th to the beginning of the 20th century. Through a multidisciplinary lens that includes ideas from philology, political science, sociology, and history, Intelligence explores how rumors served as key tools of informal communication that significantly influenced social, political, and ethnic dynamics in different periods of Ukrainian history.

Methods such as systems analysis, content analysis, and discourse analysis are used to understand the multifaceted nature of rumors and their impact on social communication and cross-cultural interaction. The results of the study show that in the absence of official channels of communication, especially among illiterate peasants, rumors become an effective tool for forming public opinion, mobilizing mass movements, and even causing ethnic conflicts, as happened during the anti-Jewish pogroms of 1905. The article also examines the use of rumors by various political and social structures to achieve their goals, showing their dual ability to both unite and divide communities, which is evident from their influence on social movements and relations between ethnic groups.

In addition, the study highlights the importance of understanding the social communication aspects of rumors to raise awareness of their potential impact on sociocultural and political dynamics. This highlights the need for future research that compares the historical use of hearsay with its role in contemporary society, especially in the context of the information society and today's volatile, uncertain, complex and ambiguous (VUCA) world. Therefore, this study is important for understanding the dynamics of society, the formation of civic consciousness and the construction of stable relations in the modern world.

Keywords: rumors, social communications, informal communications, psychology, history, ethnic conflicts, public opinion, sociocultural dynamics.

Вступ. Уваги дослідників у царині соціальних комунікацій останнім часом вимагає проблематика реагування та протидії шкідливим інформаційним впливам, зокрема — в умовах неконвенційної війни. З-посеред сучасних досліджень у галузі соціокомунікативістики, увага до ролі неформальних комунікацій, — як-от чутки як ключовий елемент соціальної динаміки, — стає все більш прискіпливою. Якщо у сфері формальних комунікацій проблема є головно у площині їх законодавчого регулювання, то впорядкування неформальних комунікацій в епоху соціальних медіа постає як проблема відносно новітня. Хоча цю тему й активно обговорювано в контексті сучасних технологій та медіа, ми пропонуємо звернутися до її історичної ретроспективи задля глибшого розуміння впливовості чуток на теперішній соціум в Україні. У цій статті ми систематизовано проаналізували, в які способи українська наукова думка відображала роль чуток як інструмента соціальних комунікацій за різних історичних періодів. Дослідженням цієї проблеми у різні часи займалися В. Бондар [1], О. Винник [2], М. Гаухман [3], Є. Джумига [7], І. Гончаренко [4], О. Федьков [19], О. Зубко [9], О. Кирієнко [10], Д. Кудінов [11], М. Олійник [12], І. Якимчук [20], О. Подобєд [13] та ін.

Мета статті — проаналізувати соціальнокомунікаційний аспект феномену чуток в історичній ретроспективі через призму української історичної науки — зокрема, розглянути їх значення та вплив на формування суспільної думки, політичні процеси та культурні практики в Україні. Дослідження покликане розкрити роль чуток як важливого чинника соціальних комунікацій у минулому, що відіграє не менш суттєву роль у формуванні та розвитку українського сучасного суспільства. Ця проблематика досі не була предметом спеціального вивчення.

Методи. Для досягнення мети дослідження використано методи соціальних наук, зокрема — аналіз історичних джерел, архівних матеріалів та наукової літератури. Окремо застосовано контент- та дискурс-аналіз для вивчення впливу чуток на динаміку формування громадської думки та плинні політичні процеси. Крім того, використано методи культурологічного та політологічного аналізу для розуміння ваги культурних практик та соціально-політичних контекстів, у межах яких чутки виникали та поширювалися.

Результати. Більшість історичних праць, де аналізують роль і вплив чуток, стосуються другої половини ХІХ — початку ХХ ст., а також часів

Другої світової війни. Опрацювавши низку робіт із цього масиву джерел, можемо констатувати, що явище чуток як інструмента соціальних комунікацій активно привертає увагу дослідників за турбулентних історичних періодів, як-от революція 1905–1907 років, лютнева революція і жовтневий переворот у Російській імперії 1917 р., Перша та Друга світові війни тощо. Саме в такі періоди, за свідченням архівних даних, активізувалися високоемоційні чутки й виникали поголоси, які спонукали українців до масових суспільних рухів та заворушень.

Окремі згадки про використання чуток як інструментально-комунікаційних технологій стосуються ще епохи козаччини. М. Слюсаренко посилається, зокрема, на белетристичний опис у романі П. Куліша «Чорна рада», як під час виборів гетьмана використовувано поголоски і чутки. Так, аби приховати свою відсутність і таємно з'їздити у Переяслав до гетьмана Якіма Сомка, Іван Шрам був поширив чутку про свою хворобу: «нездужає, нездужає полковник» [17]. А Кирило Тур провокативно повідомив козакам, що Сомко вже на волі, щоб об'єднати їх і настановити проти Івана Брюховецького [17].

Деякі принагідні дослідження, які проливають світло на комунікації за допомогою чуток, стосуються кінця XIX — початку XX ст., зокрема — окреслюють ролі чуток у повсякденному житті селян. Зокрема, В. Бондар підкреслює, що будь-яким вагомим масовим рухам того часу передували хвилі чуток, які швидко сягали величезних територіальних обширів. Селяни, назагал будучи неграмотними (рівень їх неписьменності на початку XX ст. — понад 80 %), формували суспільну думку без жодної участі медіа, переважно під час неформального спілкування [1].

О. Донік, Б. Опря й О. Федьков зауважують про зміцнення патерналістських настроїв серед селян одразу після успішної для царату російсько-турецької війни 1877–1878 р. Це виявилось в поширенні чуток про милість монарха стосовно роздач новонабутої землі, таку собі «золоту грамоту» від імператора, яка передбачала наділення хліборобів землею [8]. О. Федьков вважає, що будь-яка інформація, досягаючи селян, стихійно спотворювалася їх свідомістю і виявляла там найглибші приховані прагнення. Натомість, аналізуючи просування чорносотенного руху в Подільській губернії раннього XX ст., згаданий автор демонструє, наскільки чутки зробилися другим за важливістю чинником (після прямої агітації) у посиленні цього консервативно-монархічного руху. Власне, селяни не завжди й ставали об'єктами прямої агітації,

адже чутки чорносотенного штибу радо поширювали представники усіх верст населення, незалежно від освіти, поглядів, вдачі тощо [19].

Д. Кудінов, досліджуючи хвилю єврейських погромів на Полтавщині у жовтні 1905 р. й описуючи наукові джерела, підкреслює, що тогочасні чутки подекуди і є замаскованою агітацією «Чорної сотні», бо ставали спусковим гачком для погромів. Він наводить задокументований приклад: чутка, що «десь євреї стріляли в портрет Государя Імператора» [11], що передувала була погрому у Кишенцях Кобеляцького повіту на Полтавщині, виправдовувала й стимулювала відвертий грабунок. Дослідник вказує, що етнічне протистояння там виникло не раптово, а наростало поволі. У селах систематично ширилися чутки, які залякували населення євреями-демократами (слово «демократи» вживане тоді як пейоратив, по суті — політичний ярлик). «Гнотом для цієї бомби» стала поява царського маніфесту з проголошенням системних реформ у Російській імперії 17 жовтня 1905 р. унаслідок революційних заворушень [11]. Автор робить висновок, що страх невідомості спонукав тоді селян виступити на захист традиційного соціального порядку, який вони сприймали як стабільність. Д. Кудінов так описує порядок тих жовтневих подій: 1) тривають демонстрації демократично налаштованої інтелігенції на честь маніфесту, серед якої багато освічених євреїв; 2) настало тимчасове затишся в протестах на тлі бездіяльності імперської влади, під час якого активно ширилися чутки про царські маніфести з настановами «бити жидів», а також поголоси про «наругу» євреїв над державними символами; 3) за тим послідувала декада єврейських погромів. Відтак, резюмує автор, сила чуток у провокуванні погромів була винятковою, окремо ж вони закріплювали у свідомості селян відчуття «справедливості» погромів як санкціонованих згори.

М. Гаухман описує подібний сценарій «чорносотенних» єврейських погромів і в інших регіонах підімперської України: 1) чутки про неминучий погром; 2) «патріотичні» мітинги; 3) сам погром; 4) заледве на третій день погрому правоохоронці та армія припиняли заворушення. Зокрема, у Луганську 21–23 жовтня 1905 р. вони зупинити погромників не спромоглися. У поліційному рапорті про це описано чутки, які ширилися містом напередодні: нібито на мітингах євреї кричали: «Тепер у вас немає царя, настав кінець російським собакам, ми будемо їздити на них верхи та перетворимо православні храми на стайні [3]. Автор звертає увагу, що лайка «собака» вказує на слов'янське походження чуток, адже

євреї за традицією лаяли неєвреїв «свинями» (свиня в юдаїзмі є трефною, нечистою твариною), а серед слов'ян образ собаки мав демонічне забарвлення.

Декілька дослідників описують спроби урядових структур Російської імперії цензурувати чутки під час Першої світової війни. О. Кириєнко вказує, як, окрім бойових дій на фронті, уряд стикнувся з проблемою поширення дезінформації та панічних настроїв у тилу. Для боротьби з цими явищами було введено військову цензуру, яка охопила друковані видання, приватну кореспонденцію, телефонний та телеграфний зв'язок. Київський губернатор 3 серпня 1914 р. рекомендував поліції боротися з чутками шляхом постійного зв'язку з сільським населенням, інформування та роз'яснення офіційної позиції влади. З поширенням чуток під час війни влада боролася й за допомогою показових покарань та арештів. Так, на Чернігівщині за поширення чуток про перемогу Німеччини у війні в різний час було звинувачено декілька осіб із середовища селян та міщан. Подеколи заарештовували людей, які випадково опинились поруч з тими, хто розповсюджував злочинні чутки [10]. У спільній роботі з В. Ткаченком названий автор розглядає ці заходи як доцільні крізь призму інформаційної безпеки [18].

О. Скороход у двох працях висвітлює роль чуток у активності киян під час лютневої революції 28 лютого — 3 березня 1917 р. Цей період характеризується невизначеністю та динамізмом у поведінці київського населення. З одного боку, ширилися численні чутки про революційні події в столичному Петрограді, з іншого — офіційна інформація була обмеженою та суперечливою. Кияни ж активно шукали достовірну інформацію, підтверджену документально. Чутки, що циркулювали містом, не задовольняли їхнього прагнення до офіційних даних. Люди збиралися біля Київської міської думи на Козиному болоті (тепер — Майдан незалежності), де очікували на публічні заяви та оголошення. Відтак одним із ключових джерел інформації стала для киян телеграма, надіслана з Петрограда, що повідомляла про створення Тимчасового комітету Державної думи. Її поширювали містом як у друкованому, переписаному, так і в усному вигляді. Тож поява цієї потвердженої телеграфом чулки посилила революційні настрої та активізувала київську громадськість. Зрештою, 3 березня 1917 р. київських газети офіційно повідомили про повалення монархії. Каталізатором комунікації між міською владою та містянами стала неформально поінформована громадськість [16].

В іншій роботі авторка увиразнює значну роль чуток у динаміці ставлення киян до представників щойно поваленої династії Романових у березні 1917 р. На початку буржуазної революції мешканці Києва опинились в інформаційній ізоляції, отримуючи відомості про події в Петрограді лише з чуток та свідчень самовидців. Це призвело до невизначеності та занепокоєння з приводу їх майбутнього статусу. Водночас за скасованої цензури і браку достовірної інформації чутки відігравали основну роль у формуванні суспільної думки. Негативні стереотипи про царську сім'ю, що циркулювали протягом Першої світової війни, отримали додаткове підживлення революційними настроями. Київські газети присвячували значну увагу династії Романових, публікуючи статті про арешт Ніколая II, зв'язок імператриці Олександри Фьодорівни з Г. Распутіним, пошуки царських скарбів. Ці публікації переважно ґрунтувалися на чутках [15].

М. Олійник описує, як на Поділлі чутки впливали на життя людей у повоєнні 1920-ті роки на тлі переслідувань радянською владою будь-яких проявів релігійності. Один із описаних випадків стосується поголосу про воскресіння дівчини Євдокії Нейжпапи в селі Ломачинці Вінковоцького району на Проскурівщині (тепер Хмельницька обл.). Розслідування показало, що вона й не помирала, а перебувала в монастирі. Її визнали «психічно ненормальною». Другий випадок описує оновлення двох ікон у селі Чаньків (тепер Дунаєвецький район Хмельницької обл.). Цьому передували моління та чутки про «Дракона», який «прийде до Нового Року». Їх пов'язують з есхатологічними очікуваннями, поширеними в той час: багато людей у 1920-х вірили, що наближається кінець світу, й шукали відповіді на питання про майбутнє в забобонах і релігії. Влада більшовиків розцінила чутки як політичні, потрактувавши «Дракона» як буржуазію, та шукала організаторів антибільшовицького повстання. Ці та інші випадки, робить висновок автор, свідчили про високу забобонність селян у поствоєнний і пореволюційний період, бо низький культурний рівень і брак освіти робив їх особливо вразливими до чуток [12].

Декілька робіт описують роль чуток під час Другої світової війни. Як констатують В. Греченко та В. Сокурєнко, воєнно-контекстуальна злочинність в Україні на початку німецько-радянської війни, крім збереження та зростання традиційних видів злочинів — як-от крадіжки, грабунки, розбої, вбивства, — поповнилася новими видами злочинів: мародерство, дезертирство, а також поширення хибних провокаційних

і панічних чуток [5]. В. Гулай вказує, що на завершальному етапі Другої світової війни на території сучасного заходу України ширилися чутки стосовно майбутнього приєднання регіону до відновленої Польщі та про допомогу в цьому США і Великої Британії. Ці чутки мали значний вплив на настрої та очікування тамтешнього населення [6].

О. Салата, Т. Гінетова дослідили технологізацію чуток як інструменту пропаганди під час Другої світової війни. Обидві сторони — радянське та німецьке керівництво — активно використовували чутки як засіб маніпулювання свідомістю населення окупованих територій та формування вигідного кожній зі сторін впливу інформаційного середовища. Для розповсюдження чуток за визначеними тематичними напрямками використовувалися як відомі раніше засоби, — скажімо, листівки, так і передові технології, включно з радіомовленням [14].

О. Подобєд підкреслює роль чуток у формуванні колективної пам'яті в середовищі переміщених українців (ДіПи) повоєнної Західної Німеччини. Чутки, зокрема, штучно творені, поширювалися за сімома напрямками: 1) радянські спецслужби поширювали чутки-страховиська, щоб перешкодити рееміграції українців на Захід; 2) на противагу, радянці ширили обнадійливі чутки про високий рівень життя в СРСР, щоб заманити українців додому; 3) емігрантів звинувачували у поширенні чуток про «великодержавний шовінізм росіян» (це не відповідало дійсності); 4) тих, хто не повернувся, радянська пропаганда таврувала «зрадниками», що стало ґрунтом для подальшого формування нової колективної пам'яті радянських українців; 5) радянські спецслужби запускали чутки для дискредитації українських емігрантів — представників націоналістичного руху перед окупаційною владою інших секторів з метою позбавити їх статусу переміщених осіб; 6) поширення чуток, які дискредитують опонентів, у середовищі українських еміграційних політиків перешкоджало консолідації українських політичних сил; 7) відсутність офіційної інформації з України стала важливим чинником поширення чуток серед переміщених осіб. Зокрема, влітку 1946 року делегація українських радянських діячів у Канаді зіткнулася з безліччю запитань, ґрунтованих на чутках про життя в радянській Україні, як-от — чи мають чоловіки в Україні по 3–4 жінки [13].

Висновки. Оглянувши історичні розвідки, в джерельному матеріалі яких фігурують чутки у контексті соціальних комунікацій, слід висновувати, що ретроспективний погляд і узагальнення наукових напрацювань з цієї теми сприяють глибшому осмисленню й ефективнішому

реагуванню на поширення чуток у сучасному світі, що знову увійшов у стан воєнної турбулентності. Чутки завжди відігравали значну роль в українській суспільно-політичній історії. Вони ширились з уст в уста, передавалися через листи, прокламації, відозви, а згодом — і через системні медіа.

Особливо активізувалися чутки в періоди потрясінь: революції, війни, зміна влади. За таких часів люди відчували страх, невпевненість, їм бракувало інформації. Чутки ж оперативно давали відповіді на питання, уможлядно пояснювали події, що відбувалися, назагал — давали відчуття причетності до чогось важливого.

Дослідивши роботи українських науковців, можемо узагальнити функції чуток в українській історії. Отже, чутки і поголоси могли: заповнювати інформаційний вакуум, коли бракувало офіційної або достовірної інформації; виражати та легітимізувати страхи, тривоги та очікування населення; формувати та мобілізувати колективну ідентичність; створювати альтернативні версії історії та політичного дискурсу.

Документально зафіксовано чимало прикладів використання чуток в українській суспільно-політичній практиці, які можуть дати цінні ідеї для майбутніх наукових пошуків, адже спосіб їх застосування не перестав бути актуальним. Так, під час погромів 1905 р. навмисне ширені чуток про загрозу та неприпустиму поведінку з боку євреїв призвели до численних випадків паніки та насильства; радянська пропаганда активно використовувала чутки для дискредитації своїх опонентів; поширення чуток про «золоту грамоту» царя, яка нібито наділяла селян землею, призводило до масових заворушень у селах; чутки про «зрадників» використовували для дискредитації українців, які не повернулися з еміграції.

Дослідження чуток дає можливість глибше зрозуміти складність та багатогранність українського історичного досвіду. Вивчення чуток як неформальних комунікацій може допомогти в розвитку критичного мислення та поширенню медіаграмотності в сучасному українському суспільстві. Перспективним напрямком майбутніх досліджень з нової історії України мусять бути порівняння і аналіз використання чуток у контексті соціальних комунікацій із сучасною соціоінформаційною ситуацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX–початку XX ст.: до історіографії питання. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 10–18.
2. Винник О. Чутки під час російської окупації Львова 1914–1915 років. *Вісник Львівського університету. Серія історія*. 2009. № 44. С. 163–176.
3. Гаухман М. Єврейський погром у Луганську в жовтні 1905 року: рапорт слов'яносербського повітового справника та історичний міф про луганський погром. *Український археографічний щорічник*. 2016. Т. 22/23, № 19/20. С. 448–464.
4. Гончаренко І. Чутки як повсякденна форма комунікації населення українських земель в ранній Новий час. *Травневі студії: Історія, міжнародні відносини, філософія*. 2021. С. 350–352.
5. Греченко В., Сокурено В. Особливості стану та протидії воєнно-контекстуальної злочинності в УРСР у роки Другої світової війни (1941–1942 рр.): історико-кримінологічний аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 4. С. 115–121. <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.4.21>
6. Гулай В. Завершальний етап Другої світової війни та майбутнє Західної України: специфіка функціонування чуток серед українського та польського населення в умовах невизначеної міжнародно-правової ситуації. *Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр.* 2012. № 4. С. 225–236.
7. Джумига Є. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № 35. С. 98–101.
8. Донік О., Опря Б., Федьков О. Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 29–47.
9. Зубко О. Чутки, плітки та міфи в середовищі української міжвоєнної празької еміграції (1921–1939). *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. 2018. Т. 3(4). С. 72–78.
10. Кирієнко О. Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2014. № 23. С. 200–205.

11. Кудінов Д. Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. № 42. С. 85–94.
12. Олійник М. Боротьба влади з “чудесами” та “оновленнями” у Кам’янецькій окрузі на Поділлі (1923 р.). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. 2012. Т. 1, № 22. С. 640–644.
13. Подобед О. Чутка як інструмент формування колективної пам’яті в сервовищі переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2017. № 1(2). С. 163–172.
14. Салата О., Гінетова Т. Чутки як засіб формування інформаційного простору на окупованій території України у 1941–1944 роках. *Київські історичні студії*. 2022. № 2(15). С. 92–100. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.210>.
15. Скороход О. Динаміка ставлення мешканців Києва до представників династії Романових у Києві в березні 1917 року. *Краєзнавство*. 2017. № 1/2 (98/99). С. 50–61.
16. Скороход О. Лютнева революція 1917 року на периферії: поведінка киян у дні повалення монархії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2018. Т. 1. С. 50–55.
17. Слюсаренко М. Витоки правзірців діяльності паблік рилейшнз в Україні (на прикладі роману П. Куліша «Чорна рада»). *Сучасні світові тенденції розвитку науки, технологій та інновацій : матеріали II науково-практ. конф., м. Одеса, 26–27 черв. 2020 р. Херсон, 2020*. С. 132–136.
18. Ткаченко В., Кирієнко О. На варті інформаційної безпеки: до історії протидії шпигунській діяльності в Російській імперії в роки Першої світової війни. *Наука і правоохорона*. 2017. № 4(38). С. 303–311.
19. Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст.). *Молода нація*. 2004. № 4. С. 5–12.
20. Якимчук І. В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації. *Історична пам’ять*. 2011. № 2 (26). С. 78–86.

REFERENCES

1. Bondar, V. (2010). Povsiakdenne zhyttia selianstva Naddniprianskoi Ukrainy druhoi polovyny KhIKh—pochatku KhKh st.: do istoriohrafii

- pytannia [The everyday life of the peasantry of Naddnipryan Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries: to the historiography of the question]. *Kraieznavstvo*, (3), 10–18.
2. Vynnyk, O. (2009). Chutky pid chas rosiiskoi okupatsii Lvova 1914–1915 rokiv [Rumors during the Russian occupation of Lviv in 1914–1915]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istoriia*, (44), 163–176.
 3. Haukhman, M. (2016). Yevreiskyi pohrom u Luhansku v zhovtni 1905 roku: raport slovianoserbskoho povitovoho spravnyka ta istorychnyi mif pro luhanskyi pohrom [The Jewish pogrom in Luhansk in October 1905: the report of the Slavic-Serbian district directory and the historical myth of the Luhansk pogrom]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 22/23(19/20), 448–464.
 4. Honcharenko, I. (2021). Chutky yak povsiakdenna forma komunikatsii naselennia ukrainskykh zemel v rannii Novyi chas [Rumors as an everyday form of communication of the population of Ukrainian lands in the early modern times]. *Travnevi studii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny, filosofii*, 350–352.
 5. Hrechenko, V., & Sokurenko, V. (2023). Osoblyvosti stanu ta protydii voienno-kontekstualnoi zlochynnosti v URSS u roky Druhoi svitovoi viiny (1941–1942 rr.): istoryko-kryminolohichnyi aspekt [Peculiarities of the state and counteraction of war-related crime in the Ukrainian SSR during the Second World War (1941–1942): historical and criminological aspect]. *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys*, (4), 115–121. <https://doi.org-10.32850/sulj.2023.4.21>
 6. Hulai, V. (2012). Zavershalnyi etap Druhoi svitovoi viiny ta maibutnie Zakhidnoi Ukrainy: spetsyfika funktsionuvannia chutok sered ukrainskoho ta polskoho naselennia v umovakh nevyznachenoj mizhnarodno-pravovoi sytuatsii [The final stage of the Second World War and the future of Western Ukraine: the specifics of the functioning of rumors among the Ukrainian and Polish population in the conditions of an uncertain international legal situation]. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zb. nauk. pr.*, (4), 225–236.
 7. Dzhumyha, Ye. Yu. (2013). Chutky yak mentalna skladova povsiakdennoho zhyttia meshkantsiv Odesy v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr) [Rumors as a mental component of everyday life of Odessa residents during the First World War (1914–1917)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, (35), 98–101.
 8. Donik, O., Opria, B., & Fedkov, O. (2021). Politychni partii ta selianstvo v ukrainskykh guberniakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX — na pochatku

- XX st.: sotsiomentalni y instytutsiini chynnyky vzaiemodii [Political parties and the peasantry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries: socio-mental and institutional factors of interaction]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (2), 29–47.
9. Zubko, O. Ye. (2018). Chutky, plitky ta mify v seredovyshchi ukrainskoi mizhvoiennoi prazkoi emihratsii (1921–1939) [Rumors, gossip and myths in the environment of the Ukrainian interwar emigration to Prague (1921–1939)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: istorychni nauky*, 3(4), 72–78.
 10. Kyriienko, O. (2014). Kontrol za informatsiinym prostorom v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u roky Velykoi viiny [Control of the information space in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the Great War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (23), 200–205.
 11. Kudinov, D. (2014). Istorychnyi dyskurs pry chyn yevreiskykh pohromiv v Ukraini u zhovtni 1905 roku: selianskyi vymir [Historical discourse on the causes of the Jewish pogroms in Ukraine in October 1905: the peasant dimension]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (42), 85–94.
 12. Oliinyk, M. (2012). Borotba vlady z “chudesamy” ta “onovlenniamy” u Kamianetskii okruzi na Podilli (1923 r.) [The government’s struggle with “miracles” and “renovations” in the Kamianetska district of Podilla (1923)]. *Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk*, 1(22), 640–644.
 13. Podobied, O. (2017). Chutka yak instrument formuvannia kolektyvnoi pamiaty v seredovyshchi peremishchenykh ukraintsiv povoiennoi Zakhidnoi Nimechchyny [Rumor as a tool for forming collective memory among displaced Ukrainians in post-war West Germany]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii : Istoriia*, (1(2)), 163–172.
 14. Salata, O., & Hinetova, T. (2022). Chutky yak zasib formuvannia informatsiinoho prostoru na okupovanii terytorii Ukrainy u 1941–1944 rokakh [Rumors as a means of forming the information space in the occupied territory of Ukraine in 1941–1944]. *Kyivski istorychni studii*, (2(15)), 92–100. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.210>
 15. Skorokhod, O. (2017). Dynamika stavlennia meshkantsiv Kyieva do predstavnykiv dynastii Romanovykh u Kyievi v berezni 1917 roku [The dynamics of the attitude of Kyiv residents to representatives of the Romanov dynasty in Kyiv in March 1917]. *Kraieznavstvo*, (1/2 (98/99)), 50–61.

16. Skorokhod, O. (2018). Liutneva revoliutsiia 1917 roku na peryferii: povedinka kyian u dni povalennia monarkhii [The February revolution of 1917 on the periphery: the behavior of the people of Kyiv during the overthrow of the monarchy]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 1, 50–55.
17. Sliusarenko, M. (2020). Vytoky pravzirtsiv diialnosti pablyk ryleishnz v Ukraini (na prykladi romanu P. Kulisha «Chorna rada») [Origins of the pioneers of public relations activities in Ukraine (on the example of P. Kulish's novel "The Black Council")]. In *Suchasni svitovi tendentsii rozvytku nauky, tekhnolohii ta innovatsii* (pp. 132–136). Molodyi vchenyi.
18. Tkachenko, V., & Kyriienko, O. (2017). Na varti informatsiinoi bezpeky: do istorii protydii shpyhunskii diialnosti v Rosiiskii imperii v roky Pershoi svitovoi viiny [On guard of information security: to the history of counter-espionage activities in the Russian Empire during the First World Wars]. *Nauka i pravookhorona*, (4(38)), 303–311.
19. Fedkov, O. (2004). Chornosotentsi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti pochatku KhKh st.) [Black Hundreds and rumors in Podilla (from the history of socio-political life and mentality of the beginning of the 20th century)]. *Moloda natsiia*, (4), 5–12.
20. Yakymchuk, I. V. (2011). Persha svitova viina movoiu neformalnoi komunikatsii [The First World War in the language of informal communication]. *Istorychna pamiat*, (2 (26)), 78–86.